

7. DİLDE DEĞİŞME VE GELİŞME

Giriş

Dil üzerine çalışmanın kaçınılmaz ilgi alanlarından birisi dilin değişkenliği üzerinedir. Dilin yozlaştığı, yabancı dillerin etkisi altında olduğu ve yanlış kullanıldığıyla ilgili görüşler sık sık dile getirilir (Akay 2007: 3). Dilin sürekliliğini ve sınırsızlığını sağlayan özelliği canlı oluşudur. Toplumun yaşamındaki değişmeler, farklı kültürlerden ve bununla birlikte o kültürlerin dillerinden etkilenmeler ile dil, tıpkı yaşayan bir varlık gibi, zaman içinde değişir, gelişir. Her dilin tarihi içinde dönem dönem farklılıklar ve bazı bölümlere ayrılmalar görülür. Bu dönemleri birbirinden ayıran unsurlar dilde meydana gelen değişme ve gelişmedir (Korkmaz 1970). Türkçenin tarihî gelişim sürecinde birçok kelimenin bazı ses değişimlerine uğradıkları görülmektedir. Bu değişim öncelikle konuşma dilinde başlayıp daha sonra da o konuşma dilinin yazı dilini etkilemesi ile veya o konuşma dilinin yazı dili hâline gelmesiyle yazı diline de geçmiştir. Bu durum lehçelerin oluşmasının temel sebeplerindendir.

Dil değişen, değişebilen sosyal bir canlı varlıktır. Sosyal bir canlı varlık olduğu için de her milletin sosyal yapısına bağlı olarak değişme ve gelişebilme gücüne sahiptir, işte bu değişme özelliği dolayısıyla dildeki ekler, dil bilgisi öğeleri ve kelimeler genişçe süreler içinde kullanıldıkça eskirler; eskiyenleri atılır yerine yenileri alınır. Bu sebeple dilbilimciler, dili sürekli olarak yenilikler doğuran bir kaynağa benzetmişlerdir.

Zeynep Korkmaz'a göre (1970) dil, genel olarak iki türlü değişmeye uğrar:

1. Kendi kendine doğal olarak
2. İnsan müdahalesi ve ona bir biçim verme yolu ile.

Bunlardan birincisine “doğal gelişme” denir. Dilde doğal gelişmenin ne olduğunu biraz daha açıklayarak tanımlamak gerekirse, bir dilin kendi yapı ve işleyişinden gelen özellikler yahut dıştan gelen doğal ve olağan etkenlerle hiçbir zorlama altında bırakılmadan, uzunca sürelerde yahut yüzyıllar boyunca kendi kendine uğramış olduğu değişme ve gelişme olaylarının tümüdür diyebiliriz.

İkincisi ise insan müdahalesi ve ona biçim verme yoluyla. Bu konuda Türkiye Türkçesinin sadeleşme tarihinde özellikle Türk dil devrimi iyi bir örnektir. Türk Dili Kurultayları toplanmaya başlanmış dilimizdeki Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yerine öz Türkçe kelimeler kullanılmaya başlanmıştır.

Dilde görülen değişme ve gelişmelerde dil çalışmaları için çok önemli veriler sunmaktadır. Doğal olarak görülen gelişmelere şu örnekler verilebilir: Bugün Türkiye Türkçesinde var olan kelime başlarındaki *g-* ve *d-* sesleri Eski Türkçe döneminde (8-10. yüzyıllar arası) *k-* ve *t-* şeklindedir:

kel->gel-, *kül>gül*, *keç->geç-*, *til>dil*, *tag>dağ* örneklerinde görüldüğü gibi. *bar->var*, *bir->vir->ver-*, *bar > var* örneklerinden de anlaşılacağı gibi bugün kelime başında olan *v-* sesi bu örneklerde Eski Türkçe döneminde *b-* iledir.

Doğal değişim şekil bilgisinde de olabilir: Köktürk Yazıtları'nda gelecek zaman eki *-taçı /-teçi'*dir. *Geleceğim* yerine *kelteçi-men* denir. Uygurca'da bunun yerine *-gay /-gey* eki geçmiş *kelgey-men* olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde *-ısar/-işer* eki ile *geliser-ven*, Türkiye Türkçesinde *-acak /-ecek* eki ile *geleceğim* olmuştur.

kelteçi men > kelgey men > geliser ven > geleceğim

Anlaşılacağı gibi, Türk dili gelecek zaman eki bakımından, Türkçenin 8. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzanan geniş yüzyıllar arasındaki dönemde ve belirli kollarında yine değişmelere uğramıştır. Bunu kelimelerde de görmekteyiz. Eski Türkçe'nin *sab*, *sav* kelimeleri zamanla kullanılıştan düşmüş, bugün bizde bunların yerine söz geçmiştir, *yabız* (yabız yablak kişi) eskiden 'kötü' anlamına gelirken, 16. yüzyıl Anadolu Türkçesinde *yavuz* biçimiyle, artık ilk anlamına büsbütün zıt olan 'iyi' anlamını kazanmıştır. Bugün de biz, o yavuz adamdır derken onun iyi bir kimse olduğunu belirtmek isteriz.

Değişen dil gelişme özelliğini de üzerinde taşıyabileceğine göre, dilde değişme ve gelişme iç içe yürüyen birbirinden ayrılmaz öğeler durumundadır. Değişen bir dil aynı zamanda gelişebilen bir dildir. Dillerin doğal değişmelerinde bu iki özellik, normal

koşullar altında hep yan yana ve iç içe yürür. Dil sosyal ve canlı bir varlık olduğu için, ulusların kültür hayatı ve kültür düzeyi ile de yakından ilgilidir. Bu nedenle, evrim yolu ile değişen ve gelişen bir dil, bağlı bulunduğu ulusun kültür hayatındaki her türlü değişme ve gelişmenin de en iyi yansıtıcısıdır.

Bu bölümde dilde görülen değişimleri “Ses Değişimleri” ve “Anlam Değişimleri” olmak üzere iki başlıkta değerlendireceğiz.

7.1. Ses Değişmeleri

Konuşma dilinin söylenip işitilebilen en küçük parçasına **ses** denir. Dilde anlam ayırıcı en küçük ögeye **ses birim** (fonem) denir. Sesbirimler bir dilde anlamda farklılık yaratan en küçük birimlerdir. **Bir** ve **pir** örneklerinde anlam ayırıcı olan -b- ve -p- ses birimleridir. **Harfler** sesleri, ses birimleri gösteren işaretlerdir. **Alfabe** ise bir dildeki ses ya da ses birimleri gösteren harflerden oluşan bir sistemdir.

Bir dilin sesleri farklı nedenlerle değişebilir. Bunun dil içi eğilimler, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklar, başka dillerle ilişkiler, dil içi varyantların birbirini etkilemesi, dildeki modalar, sosyal gruplar gibi çok farklı nedenleri vardır. Dilimizdeki ses değişimlerinin ünlülerde ve ünsüzlerde olmak üzere iki başlıkta vermek uygun olacaktır:

ÜNLÜLERDE

- Ünlü Daralması
- Öndamaksıllaşma:
- Artdamaksıllaşma
- Yuvarlaklaşma
- Düzleşme
- Ünlü Türemesi
- Ünlü Düşmesi
- Kaynaşma

ÜNSÜZLERDE

- Ünsüz tekleşmesi
- Ünsüz Düşmesi
- Ünsüz Türemesi
- Benzeşme

- Dudaksıllaşma
- Aykırılaşma
- Göçüşme
- Ötümlüleşme
- Ötümsüzleşme

Ünlü Daralması: Geniş /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlülerinin çeşitli nedenlerle /ı/, /i/, /u/, /ü/ dar ünlülerine dönüşmesine ünlü daralması denir.

yokarı > yukarı

edgü > iyi

osanmak > usanmak

Öndamaksıllaşma: Artdamak ünlülerinin çeşitli nedenlerle öndamak ünlüsüne dönüşmesidir. Aynı durumu göstermek için incelve terimi de kullanılır.

yaşıl > yeşil

yana > yine

yorımak > yürümek

Artdamaksıllaşma: Ön damak ünlülerinin art damak ünlüsüne dönüşmesine artdamaksıllaşma denir. Kalınlaşma terimi de kullanılır.

tengri > tanrı

serhoş > sarhoş

isig > ısı

Yuvarlaklaşma: Düz bir ünlünün çeşitli nedenlerle dudak ünlüsüne dönüşmesine yuvarlaklaşma denir.

yorımak > yürümek

yabız > yavuz

Düzleşme: Düzleşme, yuvarlak bir ünlünün düz bir ünlüye dönüşmesidir.

kapu>kapı

saru>sarı

fursat>fırsat

Ünlü Türemesi: Türkçenin yapısal özelliği olarak söz başında ve sonunda bulunamayan ünsüzler veya ünsüz çiftleri vardır. Bu tür ünsüz veya ünsüz çiftlerini barındıran alıntı sözcükler, Türkçeye uyarlanmaktadır. Uyarlama süreçlerinin bir sonucu da ünlü türemesidir. Bu türeme ünlü, söz başında ve ünsüz gruplarının arasında görülebilir.

Söz başında alıntı bir sözcüğün başında Türkçede söz başında bulunamayan /r/, /l/ ünsüzlerinden biri varsa, başında dar bir ünlü türer. Ancak bu türeme yerel söyleyişlerde görülür, yazıya yansımaz:

Recep>İrecep

Ramazan>İramazan

limon>ilimon

lazım>ilazım

Ünsüz çiftlerinde ise

grup>gurup

spor>sıpor

Söz sonunda ise

sabr>sabır

fıkr>fikir

Ünlü Düşmesi: Türkçede dağınık olarak ünlü düşmesi örneklerine rastlanır:

ısıcak>sıcak

ısıtma>sıtma

Kaynaşma: Kaynaşma esas olarak söz dizimi kaynaklı bir ses olayıdır. Türkçede ünlüyle biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir sözcük gelmesi durumunda, ilk sözcüğün sonundaki ünlü ile ikinci sözcüğün başındaki ünlü kaynaşabilmektedir:

ne için>niçin

ne eyle>neyle

ne olur>nolur

ne asıl>nasıl

kahve altı>kahvaltı

ÜNSÜZLERDE

Ünsüz tekleşmesi: Daha çok Arapçadan Türkçeye geçen bazı kelimelerdeki çift ünsüzlerin tek ünsüz hâline gelmesidir.

amma>ama

hammam>hamam

kassap>kasap

Ünsüz Düşmesi: Türkçe kökenli sözcüklerde, tarihsel açıdan bakıldığında bazı ünsüz düşmesi örneklerine rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı yaygın ve kurallıdır. Sürecin tamamlandığı örneklerde ünsüzün düşmüş olduğu ancak eski metinlerin

yardımla fark edilebilir. Örneğin Eski Türkçede çok heceli sözcüklerin sonunda ve ek başındaki –G sesi Türkiye Türkçesinde her durumda düşmüştür.

kapıg>kapı

yolga>yola

yalgan>yalan

Konuşma dilinde yazı diline göre çok daha fazla ünsüz düşmesi örneği vardır. Hatta kimi ünsüz düşmesi örnekleri sadece konuşma dilinde görülür.

yapıyosun

yapıyo

yapıyosunuz

yapıyolar

Ünsüz Türemesi: Yazı dilinde, Türkçe kökenli sözcüklerde ünsüz türemesine az sayıda örnekte, düzensiz olarak rastlanır. Ünsüz türemesinin en iyi bilinen örnekler, bazı sözcüklerde söz başında gerçekleşmiş olan /h/ türemesidir:

öyük>höyük

örgüç>hörgüç

Alıntı sözcüklerde iki ünlü arasında da ünsüz türediği görülür:

fiat>fiyat

zaiif>zayıf

mai>mavi

Benzeşme: Kelimede seslerden birinin kendinden önce ya da sonra gelen bir başka sesi çıkış yeri ya da çıkış biçimi açısından etkileyerek kendisine benzetmesine benzeşme denir. Önceki sesin sonraki sesi etkilemesine ilerleyici benzeşmedir:

kaç+da>kaçta

müsbet>müspet

nisbet>nispet

Sonraki sesin önceki sesi etkilemesine ise gerileyici benzeşme denir:

sünbül>sümbül

eczacı>ezzacı

saklanbaç>saklambaç

Dudaksıllaşma: Dudak ünsüzü olmayan, ama dudak ünsüzleriyle ortak özelliği olan bir ünsüzün dudak ünsüzüne dönüşmesine dudaksıllaşma denir.

tonuz>domuz

konşu>komşu

Aykırılaşma: İki sesin ortak özelliklerinin artması anlamındaki benzeşmenin tersi olarak görülebilecek bir ses olayıdır. İki sesin ortak özelliğinin azalması aykırılaşma olarak adlandırılır. Aynı durum kaynaklarda benzeşmezlik ve disimilasyon terimleriyle de gösterilir.

aşçı>ahçı

tepme>tekme

attar>aktar

Göçüşme: Bir sözcükte iki sesin yer değiştirmesine göçüşme denir. Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülebilen göçüşme kaynaklarda metatez veya yer değiştirme olarak da geçer. Göçüşme en çok /r/ ve /l/ sesleri yanında /y/, /p/, /b/, /v/, /m/, /n/ seslerinin bulunması durumunda görülür.

çömlək>çölmək

kibrit>kirbit

toprak>torpak

yanlış>yanlış

Ötümlüleşme: Ötümlüleşme, ötümsüz bir ünsüzün ötümlü hâle gelmesi olayıdır. Standart dilden hareket edecek olursak ötümlüleşme, tarihi süreçte gerçekleşmiş bir ses olayıdır. Eski Türkçe ile günümüzdeki durum karşılaştırılırsa söz başında bulunan bazı seslerin büyük oranda ötümlüleştiği görülür.

temək>demək

tegül>değil

kelmek>gelmek

könül>gönül

Ötümsüzleşme: Ötümlü bir ünsüzün ötümsüzleşmesi Türkçe sözcüklerde çok yaygın değildir. En iyi bilinen örneklerinden biri, bir grup sözcükte söz başındaki b->p gelişmesidir:

barmak>parmak

bastırma>pastırma

7.2. Anlam Değişmeleri

Anlam değişmeleri dendiği zaman gösteren ile gösterilen arasındaki kurulmuş olan ilişkinin az çok değişmesi söz konusudur. Ancak bu değişme genellikle birbiriyle bağlantılı birbirine yakın kavramlar arasında olmaktadır. Eski Türkçe döneminden beri dilimizde var olan bir sözcük olan **sakınmak** fiili herhangi bir biçim değişikliğine uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak Eski Türkçede “düşünmek” anlamına gelen bu sözcük günümüzde bu anlamını yitirmiş “esirgemek, korumak” anlamında kullanılmaya devam edilmektedir (Aksan 1995).

Anlam değişmelerini genel olarak başlıca üç türde sınıflandırmak mümkündür: **Anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması.**

Anlam Daralması: Bir göstergenin önceden ifade edip dile getirdiği nesnenin ancak bir bölümü- nü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir. Başka bir deyişle, bir kelimenin eskiden anlattığı şeyin ya da varlığın, ancak bir bölümünü anlatmasına; ilk şekline göre anlamında bir daralma görülmesi biçimindeki bir anlam değişmesi türüdür. Bu anlam olayını bazı dilbilimci ve anlambilimciler, genel bir anlamdan özel bir anlama geçiş, umumdan hususa bir geçiş, olarak nitelendirirler. Çeşitli toplumsal, tarihsel, dilsel ve benzeri etkenlerle bütün dillerde ve Türkçede anlam daralması meydana gelmiştir. Bu konuda pek çok örnek bulmak mümkündür. Eski Türkçede ve bugünkü lehçelerde hem anlamca geniş, hem de çok anlamlı olan ve yerleşmek, yer tutmak, geceleme gibi anlamlara gelen konmak eylemi bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde daha çok, uçan şeylerin bir yere inmesini anlatır (kuş kondu, kelebek kondu gibi). Aynı şekilde davar, Eski Türkçede her türlü mal ve varlık için kullanılırken bugün Anadolu ağızlarında yalnızca koyun, keçi ve büyükbaş hayvanları anlatmaya yarar (Üçok, 1947). Bu anlam daralması örneklerini çoğaltmak mümkündür. Bir dilden diğer bir dile tercüme yaparken, olumlu ve doğru bir çeviri gerçekleştirip ortaya çıkarabilmek için bu tür anlam daralmaları, anlam özelleşmeleri ve anlam değişmeleri göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü dillerdeki eşdeğerlilik sorunu sebebiyle kelimelerde bu tür genel bir anlam ve

içerikten özel ve dar bir anlama geçişler ve anlam değişimleri meydana gelebilmektedir. Dolayısıyla da anlam daralması biçimindeki anlam olayı ve değişimi, tercümede önemli bir yere sahiptir ve büyük bir rol oynamaktadır.

Anlam Genişlemesi: Bir kelime, esas ve temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü, ya da bir türünü gösterirken zamanla ve tarih süreci içerisinde o nesnenin bütünü, bütün türlerini anlatır bir duruma gelirse buna anlam genişlemesi adı verilmektedir. Bu anlam olayını ve anlam değişimini, özel ve dar bir anlam ve içerikten genel ve daha geniş bir anlam ve içeriğe geçiş olarak tanımlamak mümkündür. Burada esas olan, ilk belirtilen ya da esas anlamdır; bunun en eski şekli esas alınarak sonradan uğradığı değişiklik belirlenir ve tespit edilir. Bu anlam değişmesinin de farklı dillerde değişik örnekleri vardır. Burada birkaç örnek vermekle yetinelim. Ödül kelimesi eskiden yalnızca güreşlerde verilen bir mükâfat iken bugün bununla birlikte, yarışma anlamını da karşılamaktadır. Bilim terimi olan ögelerde de aynı doğrultuda anlam genişlemeleri ve zenginleşmeleri görülür. Mesela dalga sözcüğü Türkçede önceleri yalnız, sudaki belli devinimler anlamında kullanılırken, bugün çeşitli bilimsel gelişmelerin etkisiyle fizikteki bir terim olan dalga kavramını da anlatan bir fizik terimi durumuna gelmiştir. Alan sözcüğü Türkçede eskiden beri düz ve açık yer, meydan anlamında kullanılıyordu. Kelime zamanla saha sözcüğünün anlamını kazanmış, iş, meslek ve araştırmalar için de alan kullanılmaya başlanmıştır. Türkçedeki dal kelimesi de böyle bir genişleme ve zenginleşme sonucunda branş kelimesinin anlamını kazanmıştır. Böylece bilim dalı, sanat dalı, meslek ve iş dalı gibi çeşitli anlamları anlatmada kullanılır bir duruma gelmiştir (Üçok, 1947: 67).

Anlam Kayması: Bu anlam olayı ve değişmesi adından da anlaşılacağı üzere; göstergenin, eskisinden bambaşka bir göstergeyi anlatması söz konusudur. Burada doğrudan doğruya bir anlam daralması veya anlam genişlemesi meydana gelmemektedir. Anlam kaymasını kelimenin eskiden yansıttığı kavramdan farklı yeni bir kavramı yansıtır bir duruma gelmesi biçiminde tanımlamak mümkündür. Bu niteliğiyle değişmeler içinde anlam değişmesi tanımına en uygun olandır. Kimi zaman toplum hayatındaki değişmelere, ya da başka nedenlere bağlanan bu tür anlam kaymalarına, başka anlam ya

da anlamlara geçişlerle ilgili örneklere her dilde rastlamak mümkündür. Değişik ağlarda, yeni alanlarda çeşitli gelişmelere sahne olan dillerde anlam bakımından değişmelerin fazla olması, birtakım kelimeler yepyeni anlamları anlatır bir duruma gelmesi doğaldır. Genellikle yüzyıllar içinde gerçekleşen başka anlama geçiş, anlam kayması olayı ve anlam değişmesinin örneklerinden bazıları şunlardır. Mesela eskiden yalnızca duman anlamına gelen, tt kökeninden türeyen tütün sözcüğü, yakılarak içilen bitkinin Türkiye’de yaygınlaşmasından sonra bugün bu kelime başka anlama geçerek ve anlam kaymasına maruz kalarak yalnızca bu bitkiyi anlatır bir duruma gelmiştir. Sakınmak kelimesi ve eylemi Eski Türkçede düşünmek, üzerinde durmak ve kederlenmek anlamlarında kullanılıyorken bugün bu kelime başka anlama geçmiş ve anlam kayması sonucunda bir şeyi yapmaktan uzak durmak, kaçınmak, yapmamak için önlemler almak ve korumak anlamlarını almıştır veya bu anlamlara kaymıştır. Bir rnek de Eski Türkçe dönemindeki zmek sözcüğü ve eyleminin, kırmak ve kesmek demek iken ve bu anlamı değişik lehçelerde devam ederken bugünkü Türkiye Türkçesinde, konuşma, yazı dilinde ve kültüründe anlam kaymasına, anlam değişmesine uğrayarak yalnızca üzüntü vermek anlamını almış olmasıdır. Bugün Anadolu ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde, bu eski anlam ya da anlamların kalıntılarına rastlamak mümkündür (ok, 1947: 75).

Kaynakça

Aksan, Doğan, Her Yönuyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Çekin, A., Görendil M. (2013) Dil Bilimi ve Kelime Semantiğinde Bazı Türkçe Kelimelerin Çeşitli Anlam Değişmeleri, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 2.c, s.4.

Demir, N., Yılmaz E., Gencan T. N. (2009) Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi, Anadolu Üniversitesi Yay. Eskişehir.

Üçok, N. (1947), Genel Dilbilim, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Korkmaz, Z. (1970) Dilde Doğal Gelişme ve Devrim Açısından Türk Dil Devrimi (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/839/10625.pdf>).

Öztürk, J. Ses Değişikliği Geçiren Kelimelerin Yazı Dilindeki Eski Şekilleri, (http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/jale_ozturk_ses_degisikligi_arkaik_sekiller.pdf)